

"Ki volt tanítód? hol jártál iskolába?
Hogy lantod ily mesterkezekkel pengeted."

(Petőfi)

Arany *Toldijának* irodalmi előfeltételeit vizsgálva irodalomtörténetírásunk már felhívta a figyeimet a népmesei hősformálás szerepére, a Szalontán élő hajdúhagyomány ismeretére, a népdalok természetszemléletének a rokonságára, Gvadányi népies hangjának ösztönző jellegére, s főként Petőfinek Arany hangját feloldó inspirálására.¹ Az Arany-filológia azonban többnyire Toldi szövegének egyes soraihoz, szakaszaihoz próbálta megkeresni a föltételezhető előzményt, az irodalmi példát. Ezen előzménykeresés során csaknem kizárólag irodalmunk rangos epikus verselői jöttek számításba, az irodalmi élet másod-, vagy harmadvonulatában áramló, kevésbé művészi epikus szövegek azonban nem. A *Toldiban* megvalósuló szintézis viszont a távolabbi múlt mégoly jelentős epikus hagyománya felől csak kevésbé közelíthető meg, hiszen így jobbára egyes részletek, de nem az egész, nem a szintézis előfeltételei kerülhetnek megvilágításra.

A XIX. század első harmadának ponyvára is kerülő nyomtatványai még kevésbé keltették fel irodalomtörténetírásunk érdeklődését, pedig ismerve Arany ifjúkori olvasmányozóját, talán nem lett volna érdektelen tüzetesebb elemzésük, hiszen közöttük nem egy kapcsolódik Arany szülőföldjének helyi néphagyományához is, amit pedig Arany kitűnően ismert. Arany Toldi-kompozíciójának tárgya Ilosvai műve és a Toldi személyéről szóló eleven néphagyomány: a tárgy azonban csak kisebb része a műnek, a személy és alakjához kapcsolódó történet ürügyen kibontott és megvalósított koncepció, a megformálás, szemlélet, Arany terminusával a „kompozíció” a lényegesebb.

A XIX. század elejének népszerű történeti énekei talán vallomással szolgálhatnak arról az epikai hagyományról, melynek szerteágazó, egymás mellett haladó, sokrétű világából közvetlenebb ösztönző-, előzményszálak vezetnek Arany *Toldijának* nagy összegezéséhez. Közélebbi, s a megfogalmazást tekintve rokonabb előképek ezek, mint a rangosabb, de távolabbi költői hagyományok.

A század első évtizedének ponyvára is kerülő történeti énekanyagából Vörös Mihály *A bajnokok Vég-Gyula várában* c. Szegeden, 1807-ben nyomtatott epikus énekét szeretném kiemelni.² Vörös Mihály személyéről — sajnos — csak annyit tudunk, amennyit hősi énekének végén a szerző elárul magáról. Az ének befejező szakasza utal az énekszerzés idejére, majd a költő maga-mentségét adja elő:

Szerzett verseimbe ne nézd a hibákat,
Vizsgáld inkább a költött munkákat,

¹ Toldi irodalmi előfeltételeiről I. HORVÁTH JÁNOS: A nemzeti klasszicizmus irodalmi izlése. Tanulmányok. Bp. 1956. c. kötetében 360–363. — SÓTÉR ISTVÁN: Nemzet és haladás. Bp. 1963. 86–98. — A hajdúhagyományról: Arany János Válogatott művei I. köt. Bp. 1952. BARTA JÁNOS: bev. tanulmánya 7., 22. — Arany szalontai környezetéről, a szülőföld szellemi arculatáról KERESZTÚRY DEZSŐ: Arany János nagyszalontai világáról. ItK 1965. 34–53.

² Vörös Mihály énekének egyes részleteit VIRÁGH FERENC: Krónikák és históriás énekek a törökkori Körös-Maros közéről. Békéscsaba 1961. c. kiadványából idézem.

Mert csak tíz hónapig jártam iskolákat,
Kevésé esmértem a szelid Muzsákat.³

A Grün Orbán betűivel nyomtatott kiadvány címlapja még annyit közöl énekünkről, hogy „Irattatott a 'Hód vize' partyán”, azaz Hódmezővásárhelyen készült. Szerzőnk önmagát mentő megjegyzéseit azonban némi fenntartással, óvatossággal kell fogadnunk, mert énekének tüzetesebb elemzése végül is arról győzi meg az olvasót, hogy szerzője bár bevallása szerint csak egyetlen szűk esztendőn át járhatott iskolába, de azért ismerte a „szelid Muzsákat”.

A hódmezővásárhelyi „nemes” népköltő éneke a XIX. század második felében került ponyvára s számos kiadásban, átdolgozásban látott napvilágot a század végéig. Prózaí változatát is ismerjük, és Békés megyében még a XX. században is élt az ének szájhagyomány útján. Irodalomtörténetírásunk már felfigyelt Vörös Mihály énekére. Echhardt Sándor *A bajnokok Vég-Gyula várában* tüzetes elemzésében⁴ a régi magyar epikus ének-hagyományt örző, továbbvivő, a XIX. századba átmentő sajátosságait hangsúlyozta, hiszen nyilvánvaló az éneknek a régi históriás énekekkel való rokonsága, a *Cantio de militibus pulchra* szövegének a hatása, a krónikás modor, Istvánffy történeti művének az ismerete és egy sor más, ugyancsak a régi irodalomra visszavezethető tulajdonsága. Nem tudjuk pontosan, hogy a Gyula várában közkatonaként élő Toronyi Tamásról milyen úton-módon készült az az alapszöveg, amelynek a segítségével Vörös Mihály megírhatta epikus énekét. Echhardt Sándor kissé óvatos fogalmazása szerint: „Az a gondolat, hogy ezt a közkatonát Zrínyi Miklós-szerű hőssé avassa, ki hősteteivel magára és Gyulára vonja Szolimán haragját, származhatik Vörös Mihálytól, ki esetleg olvasta a Szigeti veszedelmet, de ez nem valószínű ennél a műveletlen írónál.”⁵ Hősi énekünknek az Echhardt Sándortól oly szépen jellemzett rokonsága régi históriás énekeinkkel valóban a legszembeütőbb, de Zrínyi ismerete sem tagadható. A *Szigeti veszedelem* ismeretére utal Toronyi Tamás roppant erejének eposzi hangú mitizálása; nemcsak minden harcban győz, rendet vágva a törökök soraiban, de halálát sem okozhatja az ellenség; nem párviadalban, vagy a harc forgatagában leli halálát, hanem miközben egy török vitézzel viaskodik Gyula ostromakor, ledől a megrongált bástya s az zúzza halálra. Zrínyi eposzának a sorai, jelzői visszhangoznak sokszor hősi énekünkben: „Tűz jött a szemézből itt minden magyarnak, Szája vérrel habzott, mint búsult vadkannak.”; „Ordítnak a szpáhik szörnyű kiáltással, De Henyei felel hektori csapással.”; „Miként a pusztító ölyv a galambokat.”; „Hogy lovával együtt a földre ledőle. Vérivel a lelke is kiméne belőle.”; „Mint prédáló vadkan, úgy szórta, szaggatta, Számtalan tatárnak fejét bérontotta.”⁶

Vörös Mihály „históriás éneke” azonban nem csupán a régiség átmentője és továbbvivője, XIX. századi népszerűségének sem ez elsősorban a magyarázata. *A bajnokok Vég-Gyula várában* szembeütően heterogén jellegű epikus ének, s ha lényeges mozzanat is benne a régi históriás énekekhez való kötöttsége, korántsem ez a legfontosabb jellemzője. A népi énekszerző színvonalán ugyan, de az epikus ének történetének több stíluskorszakon átvonuló fejlődéséből olvaszt magába lényeges és kevésbé fontos műfajbéli tulajdonságokat, stílári eszközöket, de tartalmi motívumokat is. A krónikás modor (Tinódi), a balladai hangvétel (*Cantio de militibus pulchra*), az eposzi hősfarmálás némely motívuma (*Szigeti veszedelem*), a nemesi udvarház népies-idillikus megjelenítése (Gvadányi), a felvilágosodás nemzeti törekvéseinek némely motívuma (Várna, Mohács), mind arról tanúskodnak, hogy Vörös Mihály epikus énekében egy, a népiesség jegyében haladó új szintézisre való törekvés egyes elemeit figyelhetjük meg. A minták, a műfaji, stílári előzmények pontosan megjelölhetők, nem olvadhatnak föl az egység-

³ I. m. 64.

⁴ ECKHARDT SÁNDOR: Egy régi magyar hősi ének a ponyván. It 1952. 58—68.

⁵ I. m. 66.

⁶ VIRÁGH FERENC: i. m. 49., 55., 59., 61.

ges szemlélet keretében. A fejlődés menetéről, az új szintézis lehetőségéről azonban már sokmindent elárul: a népies-nemzeti koncepciót, az új tájszemléletet, a közvetlenebb hangvételű, bensőséges családi motívumok szerepét: tehát egy sor olyan mozzanatot előlegez Vörös Mihály népköltő epikus műve melyek néhány évtized múlva érnek majd klasszikus alkotásokká, főként Arany Toldijában.

Vörös Mihály éneke az epikus ének történeti fejlődésében elfoglalt ezen sajátos szerepe következtében érdemel különösebb figyelmet, hiszen nem egy szemléletbeli és stílári mozzanata a *Toldiban* megvalósuló új szintézis előképe. Minden bizonnyal számon kell tartanunk Arany ifjúkori olvasmányai között, mert a *Toldi* némely — s nem jelentéktelen — motívumával, néhány részletével közelebbi rokonságot is sejtet. Arany Gyulainak küldött és sokszor idézett *Önéletrajzában* megemlékezett szalontai olvasmányairól is: „... minden könyvet, a mi kezem ügyébe került, mohó vággyal emésztettem föl, *Gvadányi*, a *Hármas história* (*Halleré*), *Erbia* s mit én tudom miféle apróság, a ponyvairadalom egész özönével együtt, az egész városban fel lett kutatva, elkölcsonözve és megéve.”⁷ Ezen utóbbiak között szerepelhetett Vörös Mihály népköltő epikus éneke is. Nemrégén Tolnai Gábor vizsgálta tüzetesen Arany irodalomszemléletének kibontakozásával kapcsolatban a Szalontán élő irodalmi hagyomány, az ifjúkori olvasmányok ízlését befolyásoló-meghatározó szerepét: „Csaknem kivétel nélkül a hazai barokk irodalom termései azok a művek, amelyekhez Arany János Szalontán hozzájutott. Nagyrészt a stílus harmad-negyvedrangú példái, közöttük sok a népi barokk ponyva.”⁸ Ponyvára is kerülő népi énekünk nyilvánvalóan ebbe az áramlatba tartozik: a barokk jegyei a legerőteljesebbek benne, népies hangvétele is jórészt a későbarokk irodalomra utal, verselése is a hagyományos felező tizenkettős sor, de nem négy-sarkú, hanem (amit Arany is használ *Toldiban*) párosrímű. Hősi énekünk a barokk epikai hagyomány uralkodó szerepe mellett, a felvilágosodás korának némely nemzeti motívumát is megszólaltatja: „Hogy most sirassad meg várnai csatátok, És Mohácsnál esett iszonyú prédátok.”; „Pasáját, agáját Toronyi rongálta, Elhunyt eleinek hamvát vigasztalta.”⁹ A fiatal Arany figyelmét nyilván nem kerülte el, hogy e hősi ének cselekménye szülőföldjének közelében játszódott: Szalonta és közvetlen környéke is nem egyszer színtere a megénekelte eseményeknek.

Arany János szeretete, kapcsolata régi irodalmunkkal közismert, tanulmányainak a sora vall erről. Zrínyi, Gyöngyösi, Gvadányi a kedves szerzők: a fenség, erő (Zrínyi), a közvetlenebb hangvételű emberábrázolás, az epikus verselés (Gyöngyösi), a kedves-kedélyes s oldottabb hangulatú népies szemlélet (Gvadányi) nélkül érthetetlen Arany irodalomszemlélete, de egész életműve is. Vörös Mihály „históriás énekében” mindez az Arany kedvelte epikus hagyomány meglelhető, de nem egy költői koncepciónak szorosán alárendelve, hanem békés mellérendelésben az epikus ének olyan alkotóelemeiként, amikor az egyes motívumok irodalmi előzményeit kissé bántóan pontosan érzékelhetjük. Talán nem érdektelen e XIX. századi históriás ének Arany felé is mutató jellemző vonásait — legalább vázlatosan — bemutatnunk.¹⁰

A hősi ének szereplői

Nemes Vörös Mihály éneke megőrizve a régi históriás énekek számos tulajdonságát, túl is lép rajtuk, különösen hőseinek jellemfestésében. Az ő énekének már szereplői, nemcsak hősei vannak, három fő alakja: Tamás, a vitézségéről híres ifjú nemes, kinek „Vitézi nagy erő

⁷ Arany János Összes művei. II. köt. Franklin, Bp. 1075.

⁸ TOLNAI GÁBOR: Barokk problémák, MTA I. OK 1965. (XXII.) 99.

⁹ VIRÁGH FERENC i. m. 37., 46.

¹⁰ Az ének részletes ismertetését l. ECKHARDT SÁNDOR: i. m. és VIRÁGH FERENC i. m. 24—27.

szorult derekába”,¹¹ Balázs szolga, aki szintén erejéről, de hűségéről is nevezetes, bár ő csak „hétfontos csákányát”, míg Toronyi Tamás „húsz font buzogányát” forgatja a török ellen. Balázs egyúttal valamelyes mértéktartó csendes-közvetlen népi humor megszólaltatója is, majd minden megnyilatkozása hordoz ilyen mozzanatot. A harmadik főszereplő Tamás édesanyja, aki özvegységében szerető gonddal neveli fiát. A három fő alak mellett a Tamást bajviadalra kihívó török Eligán öntelt kevélysége, hányavetisége kap határozottabb rajzot. Vörös Mihály énekének fő alakjai: Tamás, özvegy édesanyja, Balázs, valamint a kevély, öntelt Eligán, önkéntelenül is Miklósrá, özvegy anyjára, Bencére és a magyarokat becsmérlő cseh Mikolára emlékeztet. A hősi ének szereplői az özvegy gyulai birtokán, nemesi udvarházban élnek, a török közelében. Az események szintere Gyula környéke s nem egyszer Szalonta is. Tamás egyik nagy felindulásának is éppen az az oka, hogy híre érkezett a török Szalontára érkeztek:

De egyszer meghallá, Kacsuka pasának
 Hogy fia, Ilián mégyen Szalontának,
 Kit hogy Karan pasa küldé Nagyváradra,
 S ezer emberrel ért szinte Szalontára.
 Felforrott a vére Toronyi Tamásnak,
 Hogy hirit meghallá a számos-pogánynak.¹²

Az ének egyik legszebb részlete is Szalontára vezeti az olvasót: az utolsó sorokban, már Tamás és Balázs halála után, mikor Gyula is török kézre került, a szomorú hírt egy végvári vitéz (Géczi) készül megvinni Nagyváradra. A hírvívó indulásra készül:

Vitéz Géczi elébb bement a kocsmába,
 S tokaji bort hozott egy nagy butellába,
 Melynek maga felét előbb kihörpölte,
 A többbit a lova torkába töltötte,
 Mondván: igyuk meg most Gyula áldomását,
 Mert már török vészi benne a lakását.
 Kedves jó paripám, szóla jó lovának,
 Mondjunk jóéjszakát Vég-Gyula várának!

...
 De Géczi hogy elébb lovát megittatta,
 Olyan nagy kedve lett, hogy alig tarthatta,
 Ekkor felpattana hirtelen hátára,
 S még az nap benyargalt könnyen Szalontára.¹³

A hősi ének eseményei Gyula, Szalonta mellett Gyapjú, Arad, Várad vidékére is elvezetik a szereplőket, s ezek a helyek nem ismeretlenek a török világot idéző szalontai néphagyományban sem.¹⁴

Özvegy Toronyiné gyulai udvarháza kissé idillikusan rajzolt világ, patriarkális szeretet vezérli a benne élőket, úr és szolga, bár viszonyukban a függőség is jelen van, családi közösségben élnek.

Az udvarház gazdája özvegy Toronyiné, mint Nagyfaluban özvegy Toldiné. Toronyiné özvegységének minden öröme, vigasza *virtusságra* nevelt Tamás fia, s a nem mindennapi erejű,

¹¹ VIRÁGH FERENC i. m. 39.

¹² I. m. 38.

¹³ I. m. 63.

¹⁴ L. Magyar népköltési gyűjtemény XIV. köt. Bp. 1924. KODÁLY ZOLTÁN közreműködésével szerkesztette SZENDREY ZSIGMOND.

kedves fiúnak minden lépését, különösen pedig a törökkel folytatott vitéz harcait féltőn szerető aggodalommal kíséri. A vitézségéről messzeföldön híres Tamás pedig érdemes e szere-
tetre.

Az özvegy édesanya és fia

Az anya és fiú bensőséges szeretetének rajza vissza-visszatérő, egyik főmotívuma a hősi éneknek. Tamás története apja halálával incul, s a „gyász-temetés”¹⁵ után az özvegy-asszonynak (Thurzó Zsuzsannának):

Legfőbb gondja néki egyedül csak az volt,
Hogy kedves Tamását tisztesen nevelje,
Legfőbb örömeit csak őbenne lelje,
Annyira is vitte szorgalmatosságát,
Hogy minden csudálta Tamás virtusságát.¹⁶

Tamás egy alkalommal vadászatra készül, de előző éjjel anyja „csodálatos álmot” látott, s olyan baljós előjeleket olvasott ki belőle, hogy mindenképpen szerette volna fiát lebeszélni az indulásról:

De fájdalom, mely hang ütköze fülébe,
Midőn édesanyja mond félelmében:
Ó én kedves fiam, Toronyi Tamásom!
Halld meg én keserves fojtós zokogásom!
Én öregségemnek ki vagy reménysége,
Odalesz nemzedet minden dicsősége.

...
Mond erre Toronyi hűséges anyjának,
Látván sok jeleit szíve fájdalomának.
Köszönöm anyai hűséges szivednek,
Hogy erántam belé sok gondok férkeznek,
Talán fegnap fejed sok baj érdeklette,
Véled ezen álmot csak az képzelte.
Hú anyai szived légyen csendességben,
Láthassalak hazajövet békességben.¹⁷

Tamás a féltő-figyelmeztetés ellenére, engesztelő kedves szavak kíséretében ugyan, de elment a vadászatra. Az anyai előérzet azonban csaknem beigazolódott. A vadászat előrehaladtával ugyanis, míg Balázs az elejtett vadak hazaszállítására szekérért ment, s közben az apróbb zsákmányt is hazavitte, Tamás kint maradva a mezőn lepihent, elaludt, s az éppen arra portyázó Szulficsár álmában megkötözte. Szerencsére Balázs idejében visszaérkezett, kiszabadította gazdáját s még Szulficsárt is foglyul ejtették. E kalandos, majdnem rosszra forduló vadászat után Tamás már hallgatott az aggódo anyai szóra:

¹⁵ „Gyász-temetésére elment a nemesség, Mert ez öelöttük volt szent kötelesség” (VIRÁGH FERENC i. m. 28.) — Aranynál is így mesterkedik György Miklós ellen a királynál: „A mit jelenteni gyász kötelességem.” (VIII. 2. vsz.); de Toldi estéjében is: „A királyra nézett a gyász kötelesség” (VI. 34. vsz.).

¹⁶ VIRÁGH FERENC i. m. 29.

¹⁷ I. m. 32—33.

Nyugodalmat ada Toronyi magának,
Engedelmeskedvén az édesanyjának.
Másfél esztendeig házánál marada,
Semmi bánatára okot nem is ada.¹⁸

Az udvarházban töltött pihenője után újra a vitézi élet lesz kenyere, és hatalmas ereje híresedik. A törökök egyik szintén nagyerejű és híres vitéze, Eligán párviadalra hívja ki Toronyi Tamást. Megérkezik Eligán viadalra-hívó strucc-tolla és levele:

Nagy öröme leve rajta Toronyinak,
Tollat s a levelet mutatja anyjának.
Pogány Eligánnak célja hogy mi lenne,
Dölyfös gusztusának majd eleget tenne.
Mond erre az anyja Toronyi Tamásnak:
Kérlek, fiam, engedd a harcot másnak.
De vitéz Toronyi anyját megkérlelte!¹⁹

Megírta kihívást elfogadó válaszelevelét, Kétegyháza mezejét jelölve meg a bajvívás színhelyét. Elérkezett a bajvívás napja:

Míg a vérengző csata-piac állott,
Bajvívás Eligán és Tamás közt tartott,
Öreg Toronyiné sirásban töltötte
Késerves óráit, s özönnel töltötte
Könnyeinek árját, s szive zokogását,
Szenvedvén, féltette Toronyi Tamását.²⁰

A bajviadalon Tamás diadalmaskodott, megölte Eligánt, s győztesen tért haza. Özvegy Toronyinét azonban annyira megviselte a mérhetetlen aggodás, hogy

„... midőn meglátá fiát egészségben,
Jönni hazafelé erőben, épségben,
Az örömet meg nem birván, elájula,
Lélegzete megállt, szive elszorula,
Gutaütés miatt végső halált ére,
Mely miatt nagy bánat szállt fia fejére.”²¹

Vörös Mihály népköltő az özvegy halálának leírása után elmélkedik is az édesanyjáról, érdekes módon, mintha a felvilágosodás nemzeti hősöket ünneplő terminológiája is belejátsszana e kissé szentimentális hangvételi néhány sorba:

Oh édesanya név, oh kedves nevezet,
Oh szerelmes szülő, kedves emlékezet,
Kit fiad szerelme öle meg véletlen,
Elhagyád Toronyi Tamást reménytelen!
Fogja bé már az ég dicsőtült lelkedet,
A csendes sir pedig nyugtassa testedet!²²

¹⁸ I. m. 38.

¹⁹ I. m. 43—44.

²⁰ I. m. 46.

²¹ I. m. 46—47.

²² I. m. 47.

Ilosvainál is szerepelt Miklós édesanyja, de csak utalásszerűen, egy-egy szintelenebb mondat erejéig, amiből éppen az a bensőséges közvetlenség hiányzott, amely már határozott jellemzést kap Vörös Mihály énekében. Vörös Mihálynál viszont még sok az elmélkedés, a körülírás, de némely részlete megkapóan meghitt hangulatú, s halvány előképe lehet a *Toldiban* oly elementárisan érvényesülő anyai, ill. fiúi szeretetnek. Özvegy Toldiné Miklóst féltése, aggódása, ájulásos álomba merülése, de még egyes sorok hangulata is rokon a hősi énekével: „Csak meg ne szakadjon szíve örömében”; „Ne taszítsd a sírba jó édes anyádat”.²³

Balázs szolgálja

Toronyi Tamás vadászatainak, de a törökkel vívott hősi harcainak is hűséges vigyázó-segítő kísérője Vastag Balázs nevű szolgája. Balázs is az udvarházban nőtt fel, nevét még Tamás atyjától nyerte. Együtt tanulják legénysorba nőve a vadászat mesterségét, s együtt kezdik a vitézi életet is. Tamás és Balázs kapcsolata, bár tükrözi az úr és szolga közötti viszonyt is, bensőségesen baráti, családi; testvéri szeretet kapcsolja őket egymáshoz.

Ragadja Tamás is vadászó lándzsáját,
S maga mellé vévén Balázst, hiv szolgáját,
Éppen mikor a nap elkezdé futását,
(Melytől minden állat veszi ujlását)
Megindultak ketten folytatván utjokat,
Sokféle tréfákkal ujitják magokat.²⁴

Mint egymásért élő barátok indulnak portyáikra, együtt jeleskednek a török ellen, s ha Tamás bajba kerül, a hűséges Balázs még idejében segít. Balázs alakja, bár Tamással egykorú fiatal ember, mégis az öreg Bencét is idézi: már nevük kedves-becsületes „népi” hangulata is rokon, de hasonló a patriarkális kapcsolat jellege, a családiasság, (itt testvéri, *Toldiban* kissé atyai), de rokon az a mértéktartó kedves népies humor is, ami mind Balázs, mind pedig Bence alakját övezi. A Miklóst kétszer is megvendégelő Bence szorgoskodásával rokon annak a mezej „ozsonnának” a leírása, melyre Tamás és Balázs egyik vadászata alkalmával kerül sor:

Elértek a jegyzett helyre ozsonnára,
De hazul nem vittek semmit vacsorára.
Balázs, mig én tüzet rakok hevenyibe,
Eridj, hived a Rárót, fogj nyulat izibe!
Igy szólott Toronyi, csinált maga nyársat,
Tüzsre maga vitt fát, nem keresett társat.
Azonban Balázs is derék nyulat hozott,
Amellyel Tamásnak vig kedvet okozott.
Még süték a nyulat, jóízűen esznek,
S a csobolyó borból jól magukhoz vésznek,
Mit Balázs a hátán oda kiemele,
Most jól is járának szomjuságban vele.
Végre a tűz mellett jól elaluvának,
Mivel az éjszaka odaki hálának.²⁵

²³ IV. 22. és 19. vsz.

²⁴ VIRÁGH FERENC i. m. 33.

²⁵ Uo.

Tamás és Balázs együtt fejezi be életét Gyula ostromakor. Tamás életet a leomló bástyafal oltja ki, s a hű barát, szolgál:

Vastag Balázs urát felette siratta,
Gyászos kimulását felszóval jajgatta.
Tulajdon kardjába bele-ereszkedett,
Éltének ekképpen ő is véget vetett.
Igy végződött ki e két magyar vitéz,
Sok száz esztendőig szem ilyeket nem néz.²⁶

A kevély Eligán

Toronyi Tamás legnagyobb hősi cselekedete a híres török vitéz, Eligán legyőzése. Az Aradon székelő törökök egyike Eligán, öntelt, kevély, sok harcot próbált „szentelt” vitéz. Arad környékének szegénysége adóját hordja a várba: „Varsányi Ádám is szekérral ott áll, Toronyi Tamással ki atyafi vala.” Cifra öltözetben, pompás lova hátán „A jobbágyok előtt kezdte dicsekedni” Eligán. „Azt véli nincs mása a földnek határán”, s nincs olyan magyar vitéz, aki felérne vele. S miközben a sorukra váró, adójukat leróni készülő emberek látják:

Vitéz Eligánnak maga-vetiségét,
Hallván a jobbágyok kérkedékenységét

Varsányi Ádám „lassú szóval” megemlíti, Toronyi Tamásra gondolva, hogy ismer ő Eligánnál vitézebbet, erősebbet is. A feldühödött Eligán

A várból ő néki vitézi tollat hoz,
Mondván: vidd el néki, strucc-madár tollamat,
És majd megmutatom vitézi voltomat.²⁷

Eligán „magavetisége”, „kérkedékenysége” nem kevéssé emlékeztet *Toldi* temetői énekére, midőn a fiait gyászoló özvegy jellemzi a cseh Mikolát:

Kérkedik nagy fenjen, magát hányja veti,
A magyar nemzetet csufra emlegeti.²⁸

A vitézi toll-küldés, a bajra-hívás jeleként már Ilosvainál is megtalálható, de míg Ilosvai csak utal e szokásra, addig Vörös Mihály énekében pontosan, szemléletesen ismerhetjük meg a kihívás körülményeit.

Varsányi Ádám „küldetése” örömet szerez Toronyi Tamásnak, s a kétegyházi mezőn kerül sor a bajviadalra. A végvári párviadatok hiteles motívumait kitűnően megjelenítő nagy küzdelem Tamás győzelmével ér véget, hiszen Eligánnak

Lerántá Toronyi dölyfös vitorláját,
Fejére feltűzött patyolat csajmáját,
Kétegyházi mezőn omla ki a vére,
Rut kevélységének ez leve a bére.²⁹

A nemesi udvarház

Vörös Mihály énekének nemesi udvarháza, az abban megrajzolt életforma némely sajátossága a későbarokk-rokokó világot, Gvadányi műveinek a hangulatát is idézi. A hősi ének egész hangvétele, népies stílusának oldottabb, természetesebb közvetlensége is részben a későbarokk ízlés szívósságáról, a XIX. századba is átnyúló, hangvételt-befolyásoló szerepéről tanúskodik, de már több is annál, hiszen jóval egyszerűbb. Gvadányiék kedélyeskedő hangulata idegen e hősi ének világától: népiességének mesterkéletlen természetessége, egyszerűsége

²⁶ I. m. 62.

²⁷ I. m. 41—42.

²⁸ VII. 11. vsz.

²⁹ VIRÁGH FERENC i. m. 46.

nem csupán irodalmi program szüleménye. Talán a gyulai nemesi udvarház életképszerű rajza őrzi leginkább a patriarkális népiesség hatását. E leírásra a kalandos, de végül is jól végződő vadászat után kerül sor. Balázs kiszabadítván gazdáját fogságából, a foglyul ejtett Szulficsárral hazafelé indulnak:

Haza is érenek világos hajnalba,
Megállapodának éppen az ajtóba.
Öreg Toronyiné nagy sirásban vala,
Amidőn az ajtó előtt ő megállta.
Éppen a szolgáló disznóknak kevere,
Egy dézsa moslékot kifelé emele,
Öreg Toronyiné keziből kivette,
És a Szulficsárnak fejére öntötte.
Mondván: kutya fajta, ne, egyél átkozott!
Eb volt az anyád is, ki világra hozott.³⁰

E kis életképszerű részlet szüksézávú, tárgyias szemléletével ugyanakkor már Arany életképeinek tárgyiasságára is utal.

Táj és ember

A hői énekekben jelenlevő táj, a lépten nyomon előbukkanó naplemente, napfelkelte, vagy az oszonnára készülő Nap idézése, természet és ember népmesei hangulatú kapcsolatára emlékeztet: egy-egy odavetett, a Nap állását pontosan jelző sor a népdalok ilyenmő részleteire utal. Nem részletező tájleírások adják az ének természeti hátterét, hanem pársoros, de pontos jelzések. Annak a természetszemléletnek erőtlenebb jelentkezése ez, amit a *Toldi*-ban is megfigyelhetünk az egységes világkép alkotóelemeként. Legújabbban, s legfrissebb jellemzését Tamás Attilánál találhatjuk: „... az énekek egymást váltó ritmusát nemegyszer a Nap járása szabályozza (fölkeltével kezdődik, lenyugtával éri végét egy-egy ének).”³¹ A Nap járásának eme belejátszása, együttélése a szereplőkkel Vörös Mihály hői énekében is fontos mozzanat, egy-egy részlet, epizód „indulás”, vagy „érkezés” motívumainál többnyire a Nap is együtt kel útjára hőseinkkel, vagy velük tér nyugovóra, „oszonnára”: „Éppen mikor a nap elkezdé futását.” „Hát immár a nap is méne oszonnára.”: „A nap is már vala éppen elmentébe, Hogy Toronyi tüne a Balázs szemébe.”; „Gyorsan elillant Tömösvára felé, Hazaérkezéttével az este jött elé.” „Szalontától midőn halada Gyapjúba, Éppen napelmenetre ére a faluba.”; „Toronyi a tűznél csak maga marada, A nap is lefelé már nagyot halada.”³² A hői ének ezen természeti képei, pontosabban szüksézávú jelzései Toldi ilyen jellegű soraival tart rokonságot: „Elfeküdt már a nap túl a nádas réten.”; „A nap ment utána a kék égen uszván.”; „Akkor butt fel a nap az ég karimáján.”³³

A természet jelenségeinek megszemélyesítése, ami Arany-nak is kedvelt stilsztikai eszköze, Vörös Mihálytól sem idegen, bár csak mértékkel alkalmazza, de néhol (s ismét) a népdalok hangulatára emlékeztető módon, természetes közvetlenséggel: „A nap meg se pihent, mindjárt visszafordult, A gyulai várnak szintén alárándult”.³⁴ De olyan művészi tájat idéző-megjelenítő részletekkel is találkozunk, amelyek Arany képrendszerébe is beillenének:

A nap sugarát az égről ereszté,
A földnek színére szépen kiterjeszté.³⁵

³⁰ I. m. 37.

³¹ TAMÁS ATTILA: *Költői világképek fejlődése Arany Jánostól József Attiláig*. Bp. 1964. (ItFüz. 43. sz.) 27.

³² VIRÁGH FERENC i.m. 33., 34., 35., 36. és 38.

³³ V. 1., VII. 3. és XI. 5. vsz.

³⁴ VIRÁGH FERENC i. m. 57.

³⁵ I. m. 54.

És egy másik részlet, midőn Balázs gazdájának a kiszabadítására üzöbe veszi a Tamást fogva vivő törököt:

Sebes villám módra erede utána,
Mintha a hajnalnak szárnyain szállana.³⁶

Csendes népies humor

A Vörös Mihály énekét szeliden átszövő kedves népies humor is, többnyire Balázs szolga szereplését, megnyilatkozásait kísérve, emlékeztet Arany hasonlóan mértéktartó helyeire: „Balázs is ezt látván, okos volt felette.”; „Először is reá-rohana Balázusra, De reá is akadott a vitéz pajtásra, Mert Balázs a csákányt hozzá méregette, A kardcsapásokat félre veregette.”; szintén Balázs szavai: „Véreddel áztatom földünknek hantjait, Kiirtom Mahomed bugyogós fattyait.”³⁷ S amikor Balázs utolérte a Tamást megkötözve vivő törököt:

A török Szulficsár legottan megállott,
De Balázs óvéle alkuba sem szállott.
Nehéz csákányára a kezit vetette,
Megállj, török! — úgymond — ilyen szedte-vette.
Azonban közelébb melléje kerüle,
Ugy nyakszirton sujtá, hogy földre terüle.³⁸

Ennek a részletnek egyik sora: „Megállj, török! — úgymond — ilyen szedte-vette.” — Toldi VI. éneke 19. versszakával is összefüggésbe hozható: „Utána! utána! ilyen szedtevette!”; bár Lehr Albert a „szedtevette” kifejezést magyarázó jegyzeteiben Petőfitől, Kisfaludy Károlytól, Csokonaitól is említ példát, az Aranyéval legrokonabb fogalmazás (s tizenkettős sorban!) Vörös Mihályé.³⁹

A Balázs alakját kísérő csendes humor olykor Tamás tetteinek rajzában is feltűnik: „Toronyi is kezdé Kházi kánt tisztelni, Húsz font buzogánnyal fejbe köszönteni, Úgy hogy széjjel esett a feje veleje, Meg nem tartóztatta a sisak ereje.”⁴⁰

Szatirikus ízű változatai is megtalálhatók a törökök cselekedeteinek a leírásakor: „Hallván ezt Eligán, felforra mérgibe, Alig fére belé a maga bőribe.”; „Ezt hallván a pasa elhala mérgőden, És él is bódula az ő elméjében.”; „Hallván ezt Szulficsár, igen megőrüle, Hogy még az észtől is feje kiürüle.”⁴¹ Arany is hasonlóképpen jellemzi nemegyszer György lelkiállapotát: „A faragott képek táncoltak körülé, Csak kicsibe múlt el, hogy le nem szédüle.”⁴²

A hangvétel természetes közvetlensége

Vörös Mihály egész énekét áthatja valami egyszerű népi közvetlen természetesség. Az alföldi táj megjelenítésének a népdalokéval rokon hangulatáról már szóltunk; az ének hősei is a népköltészet egynemű lélektani motíválásának a jegyében cselekszenek, a népdalok ismert érzelmi indítéka, s nem a logikai szemlélet a hangsúlyozottabb.⁴³ A hősi ének „elbeszélő” elemei, a szereplők mozgatása, irányítása is ennek a természetes közvetlenségnek a jegyében halad: „Vadászat néki is vala nagy kenyere.”; „Mig így történt dolga Toronyi Tamásnak, Segítség

³⁶ I. m. 36.

³⁷ I. m. 31., 30. és 36.

³⁸ I. m. 37.

³⁹ Arany János: Toldi. Magyarázta: LEHR ALBERT Bp. 1890. 221—222.

⁴⁰ VIRÁGH FERENC i. m. 56.

⁴¹ I. m. 42., 50. és 35.

⁴² VIII. 14. vsz.

⁴³ A népköltészet, műköltészet jellemzésével kapcsolatban I. STOLL BÉLA: Közösségi költészet — népköltészet. ItK 1958. 170—176.

érkezik a Kucug pasának.”; „Beszélni kezdte Kucug pasa végre, Keseredett szívvel tekintvén az égre.”; „Nagy öröme leve Toronyi Tamásnak, De még sokkal nagyobb volt Vastag Balásznak.”; „Kereste Toronyit, de sehol nem lelte, Végre két szeméit az égre emelte”.⁴⁴ Arany is e népi közvetlenség, s az olvasóval való meghittebb kapcsolat világában mozgatja *Toldi* szereplőit: „Nem vette tréfára Toldi György a dolgot.”; „Igy megértvén Miklós a bajnak mivoltát, Tovább az asszonnyal nem közlőtte dolgát.”; „Fölnézett az égre, az országútjára, Keservesen gondolt bújdosó voltára.”⁴⁵

A hódmezővásárhelyi népköltő epikus énekében olyan részletek is találhatóak, melyek tisztán népdal-, ill. balladai hangvételűek. Közülük egyet szeretnék kiemelni. A kétegyházi mezőn Tamás és Eligán bajviadala után, a párharcot szemlélő törökök mikor látják Eligán halálát, a magyar vitézekre rontanak, de vesztükre, mert csúfos vereséget szenvednek. A gyászos hírt egy életbenmaradt török viszi a temesvári pasának, Mehmetnek, s midőn előadhatja a szomorú hírt, így tér rá beszédében küldetésének igazi okára:

Mert óh jaj, mondanám, ha merném mondani,
Mi okon szaladtam most hozzád szólani.⁴⁶

Az egyébként némi bőbeszédűsége, elmélkedésre is hajlamos énekszerző itt éppen szűkszavúságával, félőn-tragikus, kissé monoton hangvételével, szóismétlésének hangulat-nyomó-sító erejével, valamint alliterációinak keresetlenségével remekel. A hírvívő lelkiállapotát pontosan kifejező két soron végighullámzó alliteráció-lánc ugyanakkor a versszerzés ősbib, a szóbeli ének-vers világára is utal. Hasonlóan művészi, s Arany képeinek szellemével rokon a hősi ének azon részlete is, midőn Gyula várának „nyúl szívű” parancsnoka, Kerecsényi László, a vár feladására szólítja fel vitézeit; beszédét azonban félbeszakítja énekünk hőse: „De Toronyi Tamás a szót kettészelte.”⁴⁷ Pontosan találó a Kerecsényi szavába vágó Tamás indulatát kifejező, de a vitézi élet világának hangulatát is éreztető „szót kettészelte” kifejezés.

*

Vörös Mihály énekének tárgya a történelmi énekek XVI—XVII. századi világát idézi, jobbára a barokk hős-kultuszának a jegyében. Izlése, előadásának módja, hangulata azonban az irodalmi fejlődésnek már egy későbbi szakaszáról is vall: részben a későbarokk idején induló népiesség patriarkális szemléletét hordozza, kissé Gvadányira emlékeztető modorban, de Csokonai hatását is érezhetően. A családi érzelmek leírásában és egyszerű, közvetlen-bizalmas hangvételében, különösen természetszemléletében viszont népdalaink üde, keresetlen természetességét idézi. A hősi énekben előadott történet Tamás bajviadaláig s az özvegy haláláig, a Toldi alakjához fűződő eseményekkel is rokon: a nemesi udvarház, özvegy Toronyiné, Tamás és Balázs szolgálja, de még a bajvívás is emlékeztet Ilosvai Toldi-történetére. A hősi ének alakjainak naív-népies és hangsúlyozottan érzelmi megjelenítése azonban már Arany *Toldija* szereplőinek a körvonalait is sejteti. Hősi énekünkben éppen azokat a hazai irodalmi, epikai hagyományokat találhatjuk meg, amelyek Arany irodalomszemléletét, hagyományvállalását, de költői gyakorlatát is határozottan befolyásolják. Ha Ilosvai történetének kissé vézna eseményfonalát kiegészítjük Vörös Mihály éneke szereplőinek már egyénített lelki-érzelmi rajzával, az alföldi tájat a szereplőkkel együtt idéző részleteivel, meg keresetlen paraszti-népiességével, olykor humorba hajló kedvével: Arany *Toldijának* forrásvidékei, a szintézis

⁴⁴ VIRÁGH FERENC i. m. 29., 30., 31., 34. és 36.

⁴⁵ VII. 2., VII. 13. és IX. 19. vsz.

⁴⁶ VIRÁGH FERENC i. m. 49.

⁴⁷ I. m. 48.

előfeltételei talán határozottabb megvilágítást kaphatnak.⁴⁸ Vörös Mihály énekének fejlődés-történeti, hagyomány továbbító szerepe már ezért sem lebecsülendő.

Toronyi Tamás hősi története — hangsúlyozzuk —, nem mintája, vagy közvetlenebb példája Arany *Toldijának*, de azon újkorai, szalontai olvasmányai közé tartozott, melyek fokozottan a régiség felé irányították figyelmét, irodalmi izlését, stílusát is defolyásolva, és egy sor hasonló jellegű nyomtatvánnyal érlelhette a Toldi irodalmi előfeltételeit. Az inspiráló olvasmányok egyike, s nem is a jelentéktelenebbek közül való.

Tibor Komlószi

THE „TOLDI” OF ARANY AND A POPULAR HEROIC SONG

Examining the preliminary conditions in literature of János Arany's Toldi attention has been called already by special literature to the role of the formation of heroes in folk tale, the knowledge of the Heyduck tradition living in Szalonta, in the homeland of Arany to the relationship of the view of nature in folk songs, to the stimulating character of the popular tone in Gvadányi, and to the inspiration by Petőfi which released the voice of Arany. The study calls the attention to the popular epic songs of the first third of the 19th century which were told also at the fairs. Among these is found the song of Mihály Vörös, *The heroes in the border fortress of Gyula* printed in Szeged, 1807 which had no insignificant role in the preparation of the epic synthesis that materialized in Arany's Toldi. The heroic song of the popular poet Mihály Vörös amalgamates in itself a number of features from the evolution of the history of the epic song passing through several stylistic epochs. In the heroic song one can notice the aim at a new synthesis constructed in the sign of the popular trend: the popular-national conception, the intimate family motives of a more intimate intonation obtain already an important role in the song. The study thoroughly analyses the motives of the song of Mihály Vörös which point towards Arany (the character-painting of the song, its popular intonation, the spirit of the view of nature related to that of the folk songs, its quiet popular humour, etc.). In the heroic song exactly those Hungarian literary epic traditions can be found which decisively influence also the view of literature and the poetical practice of Arany (the verse-chronicles Zrinyi, Gvadányi). The heroic song — as stressed by the study — is no pattern or more immediate model of Arany's Toldi but belonged to those of his pieces of reading in his youth which increasingly directed his attention towards antiquity, influencing also his literary taste and style and might have, together with a series of similar publications brought to maturation the literary preliminary conditions of Toldi.

⁴⁸Az sem lehetetlen, hogy Arany tudatosan „olvasztotta” össze Ilosvai Toldi-történetét a Toronyiról szóló énekkel, hiszen később így írt a nemzeti eposz írójáról: „Nem költ semmit, a míg hagyomány van, miből összerakni lehet; nem ferdít, hol az eltérés a nép tudalmával, ellenkezzék: de a monda variánsai közt szabadon válogat.” Arany János Összes művei. II. köt. Franklin, Bp. é. n. 912.